

Sulyok Bernadett

Világra vetett női tekintet

(Nő, tükör, írás: Értelmezések a 20. század első felének női irodalmáról)

Impozáns és nagy ívű vállalkozás a Nő, tükör, írás című tanulmánykötet, a Női reKON elnevezésű sorozat első darabja, melyet a Ráció Kiadó, az utóbbi évek hazai irodalomtudományi műveinek egyik legjelentősebb publikálója jelentetett meg. Úgy tíz-tizenöt évvel ezelőtt a feminista irodalomtudomány csupán említés szintjén szerepelt az egyetemi tananyagban, inkább a gadameri-jaussi hermeneutika és a derridai dekonstrukció tartotta a hallgatók ez iránt fogékony részét bővületében. A feminista megközelítésmód a dekonstrukció egyik mellékvágányaként említődött. Azóta számos irodalommal, kultúrantropológiával, pszichológiával foglalkozó kutató (főként nők, s néhány férfi is) igyekezett bevonni a honi diskurzusból a társadalomtudományi feminizmus és az ún. gender studies módszereit. Ez a kötet az új típusú kutatásokból készült széles spektrumú összeállítás.

A válogatás előszavában a női szerkesztő, Varga Virág így definiálja koncepciójukat: a sorozat „megalapozni hivatott a magyar női irodalom feminista megközelítésének módját”, első kötete az 1890-es évek végétől az 1930-as évekig dolgozza fel ezt a témát. A társszerkesztő Zsávolya Zoltánnal kedvező konstellációk között indították útjára könyvüket, hiszen a női irodalom fogalmához egyre pozitívabban viszonyulnak mind a kortárs, mind a közelmúlt, mind a modernség szövegeinek vizsgálatakor, s ezt a folyamatot elősegítette a kortárs művészeti kínálat is. Rengeteg 20. század eleji írónő, női szerző írásait adják ki újra, valamint az irodalom perifériájára szorult műfajok (erotikus regény, lányregény, női történelmi regény) helyzetéről is átalakulóban van a diskurzus. Az említett időszak az írónők tömeges megjelenésének korszaka, akik azonban még meglehetősen korlátozott keretek között alkothattak. Mindenesetre a női beszédmód és önkifejezés ekkor nyert igazán teret a tudományok, a művészetek – benne az irodalom – és a közélet fórumain. A női emancipációs mozgalmakhoz kapcsolódó kultúraelméleti tanulmányaik szellemi ősforrásaként a Fábri Anna által kezdeményezett kutatásokat nevezik meg.

A kötet negyvenegy írást tartalmaz harminchárom szerző tollából, az elméleti-kortörténeti bevezető esszéket követően alkotók szerinti blokkokra tagoltan. Kaffka Margit művészetével, a hivatalos

irodalmi kánonban elfoglalt helyének köszönhetően, foglalkozik a legtöbb kritikus: hat önálló tanulmány, és Zsadányi Edit narratológiai interpretációjában is helyet kap Ritoók Emma és Földes Jolán mellett. Őt követi Lesznai Anna négy neki szentelt írással, majd Erdős Renée, Tormay Cécile és Török Sophie következnek három-három tanulmánnyal, míg Gulácsy Irén, Földes Jolán, Lux Terka és Ritoók Emma két-két esszé témáját adta, a többiekéről egy-egy portrévázlat olvasható. A vaskos, csaknem ötszáz oldalas kötet szerves részét képezik a bizonyos írások végén elhelyezett fotók, Dénes Nóra alkotásai, melyek erősítik a szövegek hangulatát, jelentését. A borító címlapján és hátoldalán látható női arc mintegy ketté van vágva, s azt az érzetet kelti, mintha nem egy személy lenne, az egyik oldalon feltűzött hajat, éppen vágás közben, a másikon leengedett frizurát látunk: íme a Janus-arcú nőiség.

Mekis D. János, az első tanulmány szerzője arra a veszélyre figyelmeztet, hogy amennyiben a nőírók műveit külön fórumok tárgyalják, könnyen kialakulhat egy alternatív, de monolit kánon, mely megismétli a történeti szegregációs műveleteket, pedig a kutatókat éppen az ellenkező szándék vezérli. Kitérés pontként azt javasolja, hogy a gender szempontú vizsgálathoz célszerű párhuzamosan más metszeteket is bevonni, többféle történeti összefüggést és metodikai lehetőséget mérlegelni.

Zsák Judit írása a női szubjektumról a 20. század elején élt férfiak teóriáit veszi sorra, leleplezve áltudományos szempontjaikat és előítéleteiket. A nők mesterségesen alacsonyabb rendű pozícióban tartását mindenképp Otto Weininger nézeteinek bemutatásával érzékelteti. A Bécsben élő, zsidó származású, majd katolizált filozófus Nem és jellem című, 1903-ban megjelent értekezésével Georg Simmel, egy szintén kikeresztelkedett zsidó család sarjának filozófiai és szociológiai tanulmányait állítja szembe, melyekben a nők védelmére kelt. Női kultúra (1902) című írásában megállapítja, hogy a nő teljesítményét azzal dicsérik, hogy egészen férfiasnak ismerik el, vagyis kultúránk voltaképpen a férfiak teljesítőképeségéhez igazodik. A történelem folyamán uralkodó férfi elv elsősorban hatalmi kérdés. Simmel szerint a nőmozgalom valódi jelentősége abban áll, hogy a nők ne relatíve, hanem magukhoz képest létezzenek, cselekedjenek és

alkossanak. Itt felmerül egy filozófiai, egyszersmind gyakorlati probléma: ha feltesszük, hogy az ember önmagához viszonyítva szemléli, értelmezi a világot, akkor az a kérdés, a férfhoz vagy a nőhöz. Hiszen ezek különemű entitások. Más a szemléletmódjuk, a nézőpontjuk, de kell, hogy legyenek közös vonásaik is, ha már egy fajhoz tartozónak fogadjuk el őket. S akinél a hatalom, aki a domináns, az birtokolja a tudományos diskurzust is. Leszögezhetjük, Weiningerrel ellentétben, hogy mindkét nemnek van lelke, ugyanúgy tudnak gondolkodni, érezni, de másképpen, a módbeli eltérések különböztetik meg a nőt a férfitől.

Weininger tulajdonképpen a férfias normák abszolutizálásának tudományos megerősítésére törekedett, Zsák Judit többféle értelmezést nyújt fent említett értekezésével kapcsolatban: egy krízishelyzetbe került férfi nőktől való félelmének lenyomata, nárcisztikus indulatoktól fűtött kiáltványa, a szerző válságba jutott maskulin identitásának terméke. Weininger megtagadta a női nem képviselőitől öntudatukat, azt állította, hogy a nők értéktárgy szerepet akarnak betölteni. A női lét esszenciája a közösülési ösztön, ami determinálja a nő univerzumban betöltött létének természetét: minden nő anya és prostituált egy személyben. Weininger végső következtetése: a nő maga a bűn. Zárszávában megoldásként a szexualitással való teljes szakítást ajánlotta. Ez a szélsőséges felfogás hamar követőkre talált a magyar férfiközönség soraiban is. Ignotus a radikálisan szabadelvű Világban pamfletszerű cikket közölt, mely szerint a nők arra valók, hogy a férfiak bábjai, játékaik, gyönyörűségük szolgálatának eszközei legyenek, s nem értek meg az emberi méltóságra, ha ez ellen láznak.

Zsák Judit Freud pszichoanalitikus tanulmányait azért kifogásolja, mert kezdettől fogva sokkal teljesebben adtak számot a férfiak fejlődéséről, mint a nőkéiről. Freud maskulinizálta az aktivitást, az alkotást, a kreativitást, és a hagyományos női szerepektől eltérő területen sikeres nőket férfiasnak tekintette. Ő maga is elismerte, hogy a nő férfitől való különbözőségét, rejtélyes másságát nem tudta megfogalmazni. Figyelemre méltó Freud munkatársai közül Karen Horney 1926-os tanulmánya, a Menekülés a nőiség elől. Ebben azt állítja, hogy maga a pszichoanalízis a női elvet elnyomó férfielv, a férfitársadalom férfinormáját kiszolgáló narratíva. Szerinte inkább a férfiak irigyek a nők anyaságára, a férfi tudatában van a nő biológiai felsőbbrendűségének, és saját gyermekszülésre való képtelenségét teljesítménykényszerrel kompenzálja, ezzel teremtve meg fokozott társadalmi szerepét.

Szilágyi Judit Osvát Ernő és a nők című írásában kényes témát dolgoz fel, a Nyugat legendás szerkesztőjének nőügyeit teregeti ki az irodalmi nyilvánosság elé. Esszéje elején felveti, van-e egyáltalán létjogosultsága ennek a megközelítésmódnak, majd ezt

az ingoványos területet szellemesen, irodalomtörténeti pletykákkal és kuriózumokkal mutatja be, egy esendő ember portréját tárva elénk. Mesél Osvát házasságáról, szerencsétlen feleségéről, aki végül megmérgezte magát, s halála döbbsentette rá Osvátot, mennyire rosszul bánt vele. Megismerjük tudóbajos leányához, Ágneshez fűződő szoros kapcsolatát, akinek későbbi halála vitette végbe vele a régóta tervezett öngyilkosságot. Találón szedi csokorba szerelmi ügyeit: Kaffka Margit az „irodalmi” szerelem, a jelző itt a költő s író nő Nyugatban betöltött pozíciójára utal, semmint viszonyuk éteriségére. Osvát szoknyavadász természetét Dénes Zsófia eddig publikálatlan (a Petőfi Irodalmi Múzeumban az író nő haláláig zárolt anyagként szerepelt) visszaemlékezése hivatott illusztrálni: ebben egy ápolatlan, ellenszenves csábító jelenik meg, ami korántsem hiteles kép róla, ám jól érzékelteti Zsuka iránta táplált ellenszenvét. Végül felvillantja Reichard Piroksa költő alakját, aki mind Osvát, mind felesége jó barátja volt, valamint a szerkesztő utolsó szerelmét, a fiatal s szintén költő Gyulai Mártát.

Szilágyi Judit másik tanulmánya Lesznai Anna meséit elemzi, nemcsak műfajként, hanem Lesznai világlátásának és létszemléletének kulcsaként. Maga az író is igazi műfajának a mesét tartja, ami egy ősi egység állapotába kapcsol vissza, egyfajta létteljességről tudósít. Ez az ősi egység összekapcsolható Hamvas Béla hajdani Aranykor fogalmával, illetve Várkonyi Nándornak az egykor volt, ám elveszett Paradicsomról szóló gondolatrendszerével. Lesznai az 1910-es, 20-as években írta meséit, melyekben spirituális-metafizikai világvég bontakozik ki, minden az őszonosságból indul ki, s a feszültségmentes harmóniában ér véget. Megfigyelhető bennük Lesznai panteisztikus természetfelfogása; a természet, a kert lehet megváltó és megváltásra váró, de mindig azonosulásra készíti a befogadót.

L'Homme Ilona az erotikus női költészet huszadik század eleji recepcióját teszi vizsgálatá tárgyává, rámutatva az elvárás – a női írók legyenek őszinték – és az ítéletalkotás – ugyanakkor legyenek szemérmesek és tartózkodóak – ellentmondásaira, elsősorban Erdős Renée korai versein keresztül. A kritika számára ezek a költemények voltaképpen a női lét hagyományos, a diskurzus legfőbb tartományát témává emelve válnak visszatetszővé. Míg a férfiak által írott szövegekben a női szereplő rendszerint a férfivágy tárgyaként jelenik meg, addig ezekben a férfi jelenik meg szexuális kontextusban, mint a női tekintet tárgya, ezért döbbsentek meg a korabeli férfi kritikusok.

E felvezető tanulmányok után az egyes alkotóknak szentelt blokkok következnek. Pécsi Emőke Czöbel Minka, az irodalomtörténetben 19. század végének tartott költő szubjektumalakítási gyakorlatát veszi górcső alá néhány versén és elbeszélésén keresztül. Ő is megfogalmazza a kötet egyik alapfeltevését: a patriarchális irodalomkritika egy önmaga által

felállított normarendszerhez méri (kánon = mérték) a műveket, s e mértéknek a női szerzők alkotásai nem feltétlenül tudnak, illetve akarnak megfelelni, vagy csak részlegesen. Bemutatja és megcáfolja azokat a kategóriákat, amelyekbe az eddigi kritika Czöbel Minkát mintegy bezárta: a tehetséges dilettáns és a csúnya, ezért magányos vénlány szerepkört feminista nézőpontból, a női szereplehetőségeket patriarchális meghatározottságuk felől bírálja.

Zsadányi Edit, a feminista kritika és a gender tanulmányok egyik markáns magyarországi képviselője a személytelen narráció formáit vizsgálja Kaffka Margit, Ritoók Emma és Földes Jolán szövegeiben. Megközelítésmódja eleget tesz Mekis D. János javaslatának, történeti kontextusba helyezi választott tárgyát és más metodikát, a narratív megközelítést is bevonja elemzésébe. Rámutat, hogy ezek a női szerzők abban a történelmi és eszmetörténeti helyzetben válnak beszélő szubjektummá, amikor a szubjektum fogalma kezdi elveszíteni nyilvánvalónak hitt alapjait, ezáltal a világot megismerő karteziánus, maszkulin szubjektumfelfogás kétszeresen sem járható út számukra. Jól ismeri a tőlünk nyugatra létrejött feminista kritika két uralkodó irányzatát, s mindkettőhöz kapcsolódni kíván: a kirekesztettséget hangsúlyozó szerzőkhöz kötődik annyiban, hogy a nemi kódoltságú, női modernista poétika megnyilatkozásaira figyel, ugyanakkor keresi a férfi és a női modern próza közötti átjárhatóság lehetőségeit.

Balázs Imre József a női álnéven alkotó férfiak megkonstruálta feminin identitást elemzi és értelmezi Ignotus Emma-leveleinek tükrében. Eme fiktív levelek a 19. század végén jelentek meg A Hét hasábjain, belőlük egy harmincas éveiben járó pesti polgárosszony portréja rajzolódik ki, aki férjezett, két gyermeke van, imád színházba járni, olvasni és nyíltan megmondani a véleményét mindarról, ami körülötte történik. Általában Kiss Józsefhez, a főszerkesztőhöz intézi mondandóját, egyetlen levele szól egy bizonyos Margithoz, aki valószínűleg egy olvasónő, s levelet írt a szerkesztőségnek, kételkedve Emma női mivoltában. A leleplezés később szerkesztői autoritással meg is történik, az Emma-levelek azonban folytatódnak tovább.

Borgos Anna egy férfi álnéven író arisztokrata hölgy, Vay Sándor/Sarolta élettörténetét elemzi. Pszichológiai megközelítésű tanulmányából kiderül, hogy a grófnő nemcsak művészként választott férfi identitást, hanem hosszabb ideig férfi ruházatban járt, férfiként élt és viselkedett, nőknek udvarolt, nőket szeretett. Borgos Anna szerint mindezt „konvencionális” módon tette, vagyis nem nőként akarta nők iránti vonzalmát vállalni, hanem férfi életmódot választott, hogy ezt megtehesse. Mindezt neveltetése is elősegítette, mert gyermekkorában vívni és lovagolni tanították, több egyetemen is tanulmányokat folytatott, majd

újságíró lett. Nemi identitását tekintve váltott tehát, de társadalmilag teljes mértékben alkalmazkodott a kora és osztálya által elvárt tradicionális normákhoz.

Szitár Katalin a szubjektív emlékező narráció megjelenési formáit vizsgálja Kaffka Margit Színek és évek című regényében, az emlékezés toposzait sorra véve. Pórtelky Magda, a főhős világosan elkülöníti magában az elbeszélői szubjektumot az élettörténet alanyától, az válik érdekessé, ahogyan visszatekintve megkonstruálja életének emlékeit. Fontos szerepet kap a nő mint boszorkány motívuma, lényegében a nőisége révén a férfiak fölött gyakorolt hatalmat jelöli, akkor nevezik boszorkánynak, amikor valamit nem értenek belőle.

Figyelemre méltó témát állít elemzése középpontjába Horváth Györgyi két regény, Kóbor Tamás Budapestje és Kaffka Margit Állomásokja kapcsán: a nagyvárosi térhasználat és a női művészlét relációját. A kószáló figuráját Walter Benjamin emelte kritikai fogalomká, hagyományosan férfit jelent, aki magányosan, társ nélkül sétál, tétlenül, nem célvezérelten, képes beolvadni a városi tömegbe, túltengő fantázia és intenzív intellektuális érdeklődés jellemzi. Janet Wolff 1985-ben megállapította, hogy a modernség irodalma szelektíven csak a férfiak tapasztalatait tükrözi, nagyban épít a nagyvárosi köztér szabad és feltűnésmentes használata során megszerzett élményekre, melyekhez a nők a 19. századi társadalmi térhasználati normák miatt nem juthattak hozzá. A Budapest című regény főszereplője egy kószálónő, ebben az interpretátor a női kószalással kapcsolatos korabeli normákat és fantáziákat tárja fel, Kaffka Állomásokját pedig női művészregénynek, egyben Budapest-regénynek tartja, amelyből a század eleji nagyvárosi kószálás nemi kódoltsága olvasható ki. Rákai Orsolya az Állomásokat szándékolatlan kulcsregényként értelmezi, szembemelve az eddigi negatív értékelésekkel, rámutat e műfaj narratológiai lehetőségeire, a nézőpontok, a látásmód jelentőségére, s ebből a perspektívából értékelődik fel a tükröző élet fogalma, a hősnő által választott életmód.

Mallász Rita igen élcelődve és ironikusan mutatja be Tütsek Anna Cilike-sorozatát, mely népszerű regények egy ideális és elvárt női szerepmodellt adtak a korabeli olvasók kezébe. Cilike nem annyira önálló személyiség, sokkal inkább bizonyos tulajdonságok gyűjteménye, a hatkötetes sorozat a hagyományos női-asszonyi szerepkört, a patriarchális társadalmi elvárásokat „reklámozta” Cilike leánykorától nagymamává öregedéséig.

Kollarits Krisztina két tanulmányában empatikusan és magabiztos tájékozottsággal foglalkozik Tormay Cécile munkásságával. Első írása A régi ház című regényét elemzi, mint a biedermeier Pest lenyomatát. Az 1914-ben megjelent kötet Tormay addigi pályájának csúcspontját jelentette, a közönség és a kritika egyaránt

lelkesen fogadta. A családrégény története a 19. századi Pesten játszódik, egy elmagyarosodó német patricius család sorsát követi végig három nemzedéken keresztül. Tormay mind anyai, mind apai ágon német bevándorló családból származott. A regény három jól elkülöníthető rétegből áll: egy család s benne saját családja története, az asszimiláció folyamatának lélektani igényű ábrázolása, a századközepe Pest, a csendes és előkelő patriciusváros bemutatása. A második tanulmányban Tormay sokat kárhoztatott Bujdosó könyvének keresztül pályaképet rajzol az egykor oly népszerű, mára a feledés homályából épp csak újra előtűnő írónőről. Tormay népszerűségének ékes bizonyítékai, hogy a legtöbbet fordított írónőkké vált Szabó Magda előtt, s 1936-ban Nobel-díjra is felterjesztették. A Klebelsberg és Bethlen által létrehívott, a Nyugat ellenlapjának szánt szépirodalmi folyóirat, a Napkelet főszerkesztője, és a két világháború közötti időszak legjelentősebb női szervezetének, a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségének örökös elnöke volt. Kollarits rátapint az eddigi érdektelenség okaira alkotásaival kapcsolatban: „Lehetséges, hogy az irodalomtörténeti hallgatásban szerepet játszhat az a tény, hogy Tormay neve a köztudatban elválaszthatatlanná vált 1918-19-ről írt fiktív naplójának, a Bujdosó könyvnek antiszemizmusától, továbbá, hogy hiányzik a szélesebb körű konszenzus mind 1918-19et, mind a Horthy-korszak értékelését illetően úgy a történészek, mint a közvélemény körében.” Nem mentegetni próbálja az indulatos és elfogult memoárt, hanem higgadt értelmezését kívánja adni, mint Trianon tragédiájának jeremiáját, egy konzervatív arisztokrata hölgy történelem- és nemzetszemléletének olykor propagandisztikus megnyilvánulását, mely az olvasót vagy teljes azonosulásra készíti, vagy heves ellenállásra, támadásra, s mindkét eset kizárja a józan mérlegelést, a kritikus befogadást.

Vallasek Júlia a hagyományos férfi és női szerepkörök megjelenésének egyedi értelmezését adja Berde Mária Romuáld és Andriána című regényében. Úgy véli, az erdélyi írónő a tipikus női tapasztalatokat morális dilemmák miatt helyezte előtérbe, annak a helyzetnek a felismerése és elutasítása vezette, hogy a társadalom más mércével méri a nőket, és mással a férfiakat. Ez a morális kettősség jelenik meg e korai történelmi regényében – 1920-ban íródott –, amelynek története középkori széphistóriákat idéz. A regény cselekménye Barbarossa Frigyes német-római császár idejében játszódik, s főhősei sosem tapasztalják meg a beteljesült szerelmet. Romuáldot kinevezik a Szentföldre induló csapat élére, s toborzó útján találkozik egy pogány varázslónővel, aki olyan fogadalommal köti össze szerelmével, Andriánával, hogy ha valamelyikük megszegné hűségesküjét, azzal szerelme életeterejét fogyasztja. Ráadásul a fogadalomtételre nem emlékezhetnek. Andriána megtartja esküjét, Romuáld viszont kudarcot vall: tisztalelkű lovagból fokozatosan

közönséges rablógyilkossá züllik, és ezt nem más okozza, mint a szexuális hűtlenség. Andriána testén egyre terjedő, mágikus eredetű seb keletkezik, amiről álmokképeinek köszönhetően azt hiszi, hogy vére feláldozásával a nehézségek közt vergődő, sebesült kedvesét menti. Vallasek Júlia egyrészt mint passzivitásra, visszavonultságra ítélt hősnőt állítja elénk, másik olvasatában viszont arra a következtetésre jut, hogy vesztét nem gyengesége okozza, hanem az, hogy nem a megfelelő embert választotta.

Menyhért Anna Erdős Renée-ről szóló tanulmányát rendhagyó módon, az írónő rákoshegyi emlékházának felkeresésével indítja, az ott szerzett benyomásain morfondírozva rajzolja meg pályaképét a korai, ady-s hangvételt előlegező, sőt időben megelőző verseitől az erotikusnak mondott regényeiig. Életútját vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy a pályáján bekövetkezett törés Bródy Sándorral három évig tartó szerelmi viszonyára vezethető vissza. Szakításukat követően Erdős Renée idegösszeomlást kapott, zárdába ment és katolizált, Bródy pedig nem sokkal később öngyilkosságot kísérelt meg. A „megtérés” után lett prózaíró, regényei lázadó hőseit felemás megalkuvásokba kényszeríti; Menyhért Anna szerint ez az írói technika, a köztes megoldások tehetők őt korábban oly sikeres, ugyanakkor felforgató szerzővé is, hiszen szóba hozott olyan kényes kérdéseket, amelyeket mások nem (pl. a női testi szerelem, vágy ábrázolása). „Az erotikus női sikerszerző címkéje visszamenőleg a verseket is kiírta a kánonból” – állapítja meg a tanulmányíró, s kísérletet tesz lírája értékeinek újbóli felfedezésére. Ugyanezt teszi Kádár Judit, aki egyenesen szubverzívnek, felforgatóan újítónak tartja verseit, s azt igyekszik bizonyítani, hogy költészete hatást gyakorolt a saját hangját még kereső, az Új versek előtti Adyra, szerinte a költő Erdős Renée költeményei nyomán talált rá egyedi hangjára.

Papp Zoltán Jánosnak Török Sophie kritikáiról írott tanulmányában az ragadott meg, ahogyan a recenziók kettős szándékát feltárja. Török Sophie egyrészt a nőírók sajátosságait hangsúlyozta, mindazt, amiben külön kezelendők a férfi szerzőktől, s külön elvek szerint ítélelendők meg, másrészt a kasztosítás, a kirekesztés ellen emelte fel szavát, a magas esztétikai mércét kérte számon rajtuk és kritikusaikon. Egyetérték a megállapítással, hogy a férfi és női szerzők közötti különbség nem az esztétikai színvonalban ragadható meg, hanem poétikai kérdés, továbbbúzva a gondolatot, más a szemléletmód és a nézőpont. Ezen a ponton található a női és a férfi írók közötti differencia. Ha az induló sorozat első kötete által a női alkotók reflektorfénybe kerülnek, s megbolydul, esetleg változik az irodalmi kánon, ha új lendületet hoz az irodalomról folyó diskurzusba, az irodalom önszemléleti formáiba, akkor a válogatás elérte célját.

(Ráció, Bp., 2009.)